

OPERA *BALKANSKA CARICA* – OD NASTANKA DO SAVREMENOG IZVOĐENJA

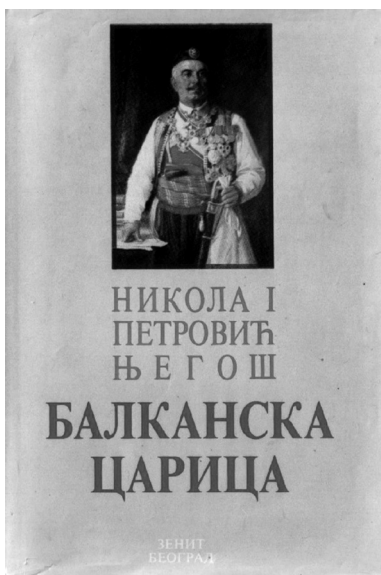
Ana Perunović-Ražnatović

Abstrakt: U radu će biti riječi o značaju prve crnogorske opere *Balkanska carica* Dionisia de Sarna San Giorgia, nastale na osnovu drame crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića, za vrijeme (kraj 19. stoljeća) i sredinu (Crna Gora) u kojima je nastala, o muzici u ulozi oslikavanja dramskog teksta, savremenoj adaptaciji i izvođenju.

Ključne riječi: prva crnogorska opera; *Balkanska carica*; Dionisie de Sarno San Giorgio.

U drugoj polovini 2016. godine navršilo se sto trideset godina od štampanja i objavljivanja *Balkanske carice*, istorijske drame u stihu, koju je napisao posljednji crnogorski suveren - knjaz, odnosno kralj Nikola I Petrović (1840–1921). Ovo djelo je od samog pojavljivanja imalo širok uticaj i značaj za crnogorsku kulturu i njenu međunarodnu afirmaciju. Na osnovu drame je nastala opera *Balkanska carica* Dionisia de Sarna San Giorgia (1856–1937), kraće vrijeme izvođena i zaboravljena. Tek početkom 21. stoljeća ovo djelo je ponovo u žiži interesovanja. Orkestraciju postojećeg klavirskog izvoda za *Balkansku caricu* uradio je Radovan Papović (1950), redovni profesor na Muzičkoj akademiji na Cetinju (nekadašnji magistrant sarajevske Muzičke akademije), a poslije premijere i izvođenja u Crnoj Gori, van njenih granica, savremena verzija opere je prvi put izvedena u Sarajevu, na Međunarodnom festivalu “Sarajevska zima” u februaru 2009. godine.

Nikola I Petrović, sedmi i posljednji vladar iz crnogorske dinastije Petrović-Njegoš (na prijestolju od 1860. do 1910. godine kao knjaz, a od 1910. i kao kralj) imao je dar za pisanje rodoljubivih pjesama, epskih spjevova i drama u stihu, među kojima je najpoznatija i najizvođenija *Balkanska carica* (Fotografija 1).

Fotografija 1. Naslovna strana drame *Balkanska carica* Nikole I Petrovića Njegoša. (Petrović Njegoš, 1989)

To je romantično-patriotska drama, pisana prema narodnom predanju ali i istorijskim činjenicama iz vremena vladavine Ivana Crnojevića (druga polovina 15. stoljeća). U osnovi drame je istorijska tragedija ali i plemeniti i uzvišeni ideal ljubavi na više nivoa – kako između muškarca i žene, tako i ljubavi prema porodici, svom narodu i otadžbini. Glavni junaci su Danica (ćerka zetskog kneza Peruna) rastrzana između osjećaja dužnosti i osjećanja ljubavi, i Stanko (sin Ivana Crnojevića, gospodara Crne Gore i Zete) čiji postupci predstavljaju izdaju svog naroda, porodice, vjere, otadžbine ali i ljubavi prema Danici. Knjaz je *Balkansku caricu* posvetio Crnogorkama, odajući im priznanje za njihove osobine i zasluge. To je izraženo u sadržaju posvete na početku drame:

“Ali vama ko se može
odužiti Crnogorke.
Kad vi samo umijete
ustaviti suze gorke.

Vrh pramova gustog dima.
Toga praha što gorimo.
Kraj simbola: krst – slobode
vaš anđelski lik vidimo.” (Antović, 2008, 21)

Još jednu posebnost ove drame predstavlja i način njenog nastajanja, jer hroničari bilježe da je knjaz tokom 1883. godine pred grupom odabranih dvorjana, glavara i učenih ljudi iz noći u noć čitao djelove svoje *Balkanske carice* (Ivanović, 2012, 65). U ovom krugu su se vodile žive diskusije o dramskom tekstu i eventualnim izmjenama koje bi ga dodatno oplemenile. Na jednom od tih književnih sijela, predloženo je da svi prisutni, mahom intelektualci, izvedu dramu kao čitajuću probu, a u dogovoru sa knjazom izvršena je podjela uloga. Ova drama, puna romantičarsko-patetičnih stihova, a uz to knjaževo djelo, premijerno je javno izvedena prvih dana januara 1884. godine na Cetinju, čime je otpočeo organizovani i kontinuirani pozorišni život u Crnoj Gori koji se može dokumentovano pratiti (Latković, 1997/98, 105). Ubrzo zatim inicirana je izgradnja prvog pozorišta u Crnoj Gori zvanog *Zetski dom* (završen 1896), jedinog koje do danas ima "rupu" predviđenu za orkestar pri izvođenju operskih i baletskih predstava (Fotografija 2a – pozorište *Zetski dom* početkom 20. stoljeća; Fotografija 2b – pozorište *Zetski dom* danas).

Fotografija 2a. Pozorište *Zetski dom* početkom 20. stoljeća. (Anon., n.d.^a)

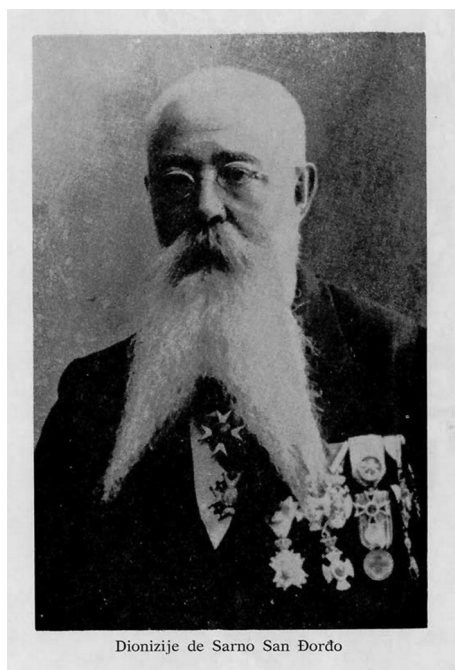

Fotografija 2b. Pozorište Zetski dom danas. (Anon., 2016)

Početkom aktivnog pozorišnog života, između ostalog, Nikola I Petrović je želio da suverenu državu, Knjaževinu Crnu Goru, predstavi u inostranstvu kao zemlju koja teži miru, opštem razvoju i kulturnom prosperitetu, a time i približavanju razvijenoj Evropi. Najupečatljiviji pokazatelji takvih namjera i stremljenja su glavni kulturni i javni događaji tog vremena: *Balkanska carica*, pozorišne predstave, početak izgradnje teatra. Sve ovo će imati dalekosežni učinak na cjelokupni društveni, kulturni i muzički život Crne Gore.

Poslije prvih javnih izvođenja, glas o *Balkanskoj carici* se brzo širio po Crnoj Gori, a zatim i po evropskim zemljama. Drama je štampana 1886. godine, a u narednim decenijama i prevedena na deset svjetskih jezika (Petrović Njegoš, 1989, 219). I crnogorska i inostrana štampa komentarišu knjaza-pjesnika, pokretača i organizatora kulturnih događanja u svojoj zemlji, zatim pišu o prevodima ove drame, posebno o njenoj scenskoj postavci i recepciji kod širokog kruga gledalaca.

Istorijski nije utvrđeno kada i kako je knjaz Nikola stupio u kontakt sa Dionisiem de Sarnom San Giorgiom, italijanskim diplomatom, koji je 1886. godine stigao iz Trsta u Kotor (Fotografija 3 – Dionisie de Sarno San Giorgio). Za sedam godina boravka u ovoj sredini ostavio je snažan pečat u muzičkoj kulturi tada austrougarskog Kotora i Crne Gore, djelujući kao dirigent, kompozitor, pedagog i organizator muzičkog života.

Dionizije de Sarno San Đorđo

Fotografija 3. Dionisie de Sarno San Giorgio. (Anon., n.d.^b)

Gledajući izvođenja drame *Balkanska carica*, de Sarno San Giorgio dobija viziju njene muzičke adaptacije. Kako je napisana u stihu, drama je samim tim bila vrlo podesna za muzičku obradu. Neki istoričari pretpostavljaju da je sam knjaz izvršio odabir djelova teksta iz drame i dao osnovu za libreto. S njegovim odobrenjem, de Sarno započinje komponovanje i tokom 1891. godine završava prvu crnogorsku operu *Balkanska carica*, koja je štampana i iste godine izvedena na Cetinju, u Kotoru i Trstu (Crnogorka, 1884). Kompletna partitura za soliste, hor i orkestar, kao i pravi operski libreto, nigdje nisu do danas pronađeni i sačuvani, a štampana verzija klavirskog izvoda opere *Balkanska carica* čuva se u Arhivskom odjeljenju Muzeja na Cetinju. Sadržaj libreta je sljedeći:

Radnja se zbiva u 15. stoljeću, u Žabljaku Crnojevića - prijestonici dinastije Crnojević.

I čin: Gospodar Crne Gore Ivan-beg Crnojević zajedno sa plemenskim starješinama prati mlađeg sina Stanka na put da sklopi savezništvo, radi uspješnijeg ratovanja protiv osvajača. Stanko je ogorčen što kao drugorođeni sin ne može biti nasljednik trona, žudi za slavom i vlašću. Prije odlaska, zaklinje se na ljubav Danici, knjaževskoj ćerki, i tajno se zaručuje.

II čin: Stanko sklapa savezništvo ali onda dobija ponudu da promijeni stranu u sukobima. Rastrzan, na kraju ipak poklekne izdajući Crnu Goru, jer mu biva obećana kruna cijelog Balkana, tobožnjeg balkanskog carstva. Danica za to vrijeme pati, misleći da je Stanko u zarobljeništvu. Pri ponovnom susretu, Danica predana svom narodu, vjeri i otadžbini a sa saznanjem o njegovoj izdaji prezire Stanka, koji se poziva na ljubav i zaruke, nudeći joj da postane balkanska carica. U nastupu ljubomornog bijesa i očaju jer shvata da neće moći da ima i nju i balkansko carstvo, Stanko ranjava Danicu i bježi.

III čin: Ivan-beg žali za sinom, ali naređuje odmazdu za izdaju otadžbine. U sukobima koji slijede Crnogorci ostvaruju pobjedu i ranjavaju Stanka. Danica oporavljena zbrinjava ranjenike na bojištu i nailazi na ranjenog Stanka. Kroz njihov dijalog izražene su duboke emocije jednog prema drugom, ali i razdor između njihovih nepokolebljivih i međusobno udaljenih ciljeva – Stankovog ka slavi i moći bez obzira na sredstva kojima će to postići, a Danicine čiste ljubavi prema njemu, svom narodu i domovini. Na smrt ranjeni Stanko moli Danicu za oproštaj, a ona uzvraća zakletvom na vjernost i, poslije njegove smrti, baca se u rijeku Moraču ne mogavši da istovremeno ispuni dužnost prema svojoj otadžbini i prema vjereniku – izdajici.

U prestonici dinastije Crnojević se slavi pobjeda crnogorskog naroda, prestolonasljednika koji je vodio vojsku i same Crne Gore, uz molitvu Bogu da očuva poštenje, junaštvo i rodoljublje u Crnoj Gori, uz prave uzore (Sarno, 1891, 5-6).

Opera *Balkanska carica* nalik je na manje romantične opere sa naglašenom tragičnom notom. Sintetizuje elemente *opere serie* sa numerama i italijanski osjećaj za melodiju sa crnogorskom istorijsko-nacionalnom tematikom i elementima muzičkog folkloru. U odnosu na originalnu dramu, u operi *Balkanska carica* je sačuvana podjela na čino ve i pojave. Dionisie de Sarno San Giorgio koncipira tri čina koji sadrže dvanaest pojava u okviru kojih se nalazi četrdeset jedna muzička numera u vidu: arija (dvodijelnog oblika, trodijelnog ili razvijene prokomponovane forme), rečitativa fragmentarne strukture, kombinovanih numera, horskih numera sa ili bez vokalnog soliste. Tretman teksta u njima je najčešće silabičan, a faktura homofona. *Balkanska carica* je u većem dijelu zasnovana na rečeničnim strukturama, koje se često integrišu formirajući periode ili nizove rečenica. Na početku svakog čina nalazi se instrumentalni uvod koji ima ulogu da muzičkim sredstvima pripremi dramsku radnju i atmosferu u daljem toku opere. Poštujući dramaturški tok, de Sarno je komponovao numere tako da odražavaju psihološka stanja likova i dočaravaju atmosferu u kojoj se odvija dramska radnja.

Ako se kritički sagleda opera u odnosu na izvornu dramu Nikole I, treba pomenuti da je, zbog skraćanja teksta, libreto na manjem nivou dramske

ubjedljivosti. Sa muzičkog aspekta, sve numere u operi predstavljaju zasebne, zaokružene cjeline koje obrađuju konstantno nove tematske materijale, sa čestim promjenama tempa.

U decenijama 20. stoljeća, koje su obilježila turbulentna i česta ratna dešavanja, kao i marginalizacija kulturnih dešavanja, drama i opera *Balkanska carica* su vremenom pale u zaborav. Tek početkom 21. stoljeća, sa obnavljanjem državne nezavisnosti i vraćanjem interesa za nacionalne kulturne vrijednosti, nekoliko priznatih crnogorskih umjetnika - entuzijasta došlo je na ideju o revitalizaciji ovog djela i njegovog priređivanja za muzičko-scensko izvođenje, jer je osnovni tematski sadržaj opere izgleda i vječno aktuelna tema balkanskih prostora. Radovan Papović, redovni profesor Dirigovanja na Muzičkoj akademiji na Cetinju se, na osnovu klavirskog izvoda kao jedinog dokumenta o postojanju opere, prihvatio dugotrajnog i zahtjevnog poduhvata orkestracije i raspisivanja dionica za simfonijski orkestar, horski ansambl i soliste. Kada je taj proces priveden kraju, sa već jasnijom vizijom mogućnosti izvođenja ovog djela, projekat je počeo dobijati realne obrise. Radmila Vojvodić (1961), redovna profesorka Režije na Fakultetu dramskih umjetnosti na Cetinju, a sadašnja rektorka Univerziteta Crne Gore, poznata po dramskim tekstovima i režijama pozorišnih komada vezanih za značajne crnogorske teme i ličnosti iz prošlosti, ušla je u ovaj projekat radeći na adaptaciji i neophodnom skraćivanju teksta, a zatim i režirajući operu. Rediteljka je izdvojila: vlastoljublje, fatalnu ljubav, izdaju, osvetu, smrt, kao velike citatne teme sažete u libretu sačinjenom po drami Nikole I Petrovića Njegoša.

Muzički centar Crne Gore i Crnogorsko narodno pozorište, dvije najznačajnije institucije kulture u Crnoj Gori, u saradnji sa Kraljevskim pozorištem Zetski dom, Narodnim muzejom i Muzičkom akademijom sa Cetinja, realizovali su 2008. godine najsloženiji teatarski projekat od istorijskog značaja za Crnu Goru. Sto sedamnaest godina nakon što je komponovana, simbolično – veče prije 13. jula (Dana državnosti Crne Gore) u atrijumu Vladinog doma¹ na Cetinju, premijerno je izvedena prva crnogorska nacionalna opera *Balkanska carica*, djelo italijanskog kompozitora Dionisia de Sarna San Giorgia, po libretu drame crnogorskog suverena Nikole I Petrovića.

Savremeno viđenje ovog djela počinje sa guslarom u modernoj svečanoj odjeći, zvukom gusala koji se pretapa u reske udarce nogama plesnog ansambla, gdje su elementi muzičkog folklora naglašeni pokretom (Fotografija 4).

¹ Zgrada nekadašnjeg crnogorskog parlamenta i narodne skupštine.

Fotografija 4. Premijera prve crnogorske nacionalne opere *Balkanska carica*, u Cetinju, Atrijum Vladinog doma, 2008. godine. (plesni i horski ansambl) (Miljanić, 2008)

Slijedi uvertira i slaganje zvučno-vizuelnih slika koje vode kroz partituru. Uspostavlja se odnos između muzike i tematike davne epohe i interpretacije iz sadašnjeg vremena. Jedna od rijetkih opera iz nacionalne muzičke baštine, koja je otrgnuta od potpunog zaborava i mrtvog slova na notnom papiru, imala je u solističkim rolama gostujuće pjevače iz Srbije: Dejan Maksimović (?), Dragoljub Bajić (?), Vladimir Andrić (1972), Hrvatske: Vedrana Šimić (1979) i Bosne i Hercegovine: Ivica Šarić (1952), ali hor, plesni ansambl i simfonijski orkestar su bile crnogorske umjetničke snage.

Dalji teatarski život ovog libreta, partiture, orkestracije je nastavljen, na radost publike i stručne javnosti, u Podgorici na Velikoj sceni Crnogorskog narodnog pozorišta tokom 2008., 2009. i 2010. godine (Fotografije 5 i 6 - Podgorica, Crnogorsko narodno pozorište, 2009. godine; solisti i hor), a van granica Crne Gore, opera je prvi put izvedena 2009. godine u Narodnom pozorištu u Sarajevu.

Fotografija 5. Opera *Balkanska carica*, u Podgorici, Crnogorsko narodno pozorište, 2009. godine. (solisti i hor) (Miljanić, 2009a)

Fotografija 6. Opera *Balkanska carica*, u Podgorici, Crnogorsko narodno pozorište, 2009. godine. (solisti i hor) (Miljanić, 2009b)

Projekat *Balkanska carica* pokazao je da jedan takav složeni oblik muzičko-scenske produkcije može biti uspješno realizovan u Crnoj Gori, ali sa velikim pitanjem održivosti. S jedne strane značaj se ogleda kroz kulturni i nacionalni identitet i kroz sve ono što je bilo istraživanje i priprema tog projekta i konačno njegova realizacija, ali i savremeni akteri, koji su imali priliku da učestvuju u stvaranju takvog djela. Opera je izvođena sa puno uspjeha i uvijek pred punim gledalištem. Ipak, zbog nedostatka sredstava za njena izvođenja, od 2010. godine na ovamo nema je na repertoaru crnogorskih pozorišnih kuća, iako bi to bilo i edukativno i umjetnički opravdano, već se samo povremeno izvode pojedine solističke numere, uz klavirsku ili pratnju kamernog orkestra. Zato *Balkanska carica* ostaje ponovo da čeka neke nove entuzijaste i neki novi teatar.

Reference

- Anon., n.d.^a *Pozorište Zetski dom početkom 20. stoljeća*. [fotografija] Cetinje: Arhiva Kraljevskog pozorišta Zetski dom.
- Anon., n.d.^b *Dionisie de Sarno San Giorgio*. [fotografija online] Dostupno na: <<https://www.bokanews.me.jpg>> [Pristupljeno 22. januar 2017].
- Anon., 2016. *Pozorište Zetski dom danas*. [fotografija] Cetinje: Arhiva Kraljevskog pozorišta Zetski dom.
- Antović, I., 2008. *Opera Balkanska carica Dionizija de Sarna San Đorđa iz XIX vijeka – muzičko ostvarenje drame Nikole I Petrovića Njegoša*. Podgorica: Muzički centar Crne Gore.
- Crnogorka, 1884. *Balkanska carica*. Crnogorka, n.d., 12.
- Ivanović, V., 2012. *Muzički život Podgorice i Crne Gore u doba Nikole I Petrovića Njegoša*. Podgorica: Muzički centar Crne Gore.
- Latković, V., 1997/98. Beleške o pozorištu u Crnoj Gori. *Glasnik*, 6/7, 22-25.
- Miljanić, D., 2008. *Premijera prve crnogorske nacionalne opere Balkanska carica, u Cetinju, Atrijum Vladinog doma 2008. godine (plesni i horski ansambl)*. [fotografija] Privatni arhiv Duška Miljanića.
- Miljanić, D., 2009a. *Opera Balkanska carica, u Podgorici, Crnogorsko narodno pozorište, 2009. godine (solisti i hor)*. [fotografija] Arhiv Crnogorskog narodnog pozorišta.
- Miljanić, D., 2009b. *Opera Balkanska carica, u Podgorici, Crnogorsko narodno pozorište, 2009. godine (solisti i hor)*. [fotografija] Arhiv Crnogorskog narodnog pozorišta.
- Petrović Njegoš, N. I., 1989. *Balkanska carica*. Beograd: Zenit.
- Sarno San Giorgio, D., 1891. *Balkanska carica*. [muzička partitura, aranžman za glas i klavir] Trieste, Bologna: Edition Carlo Schmidl et Comp. Muzička zbirka NBCG a "Đurđe Crnojević".